

De waarde van kennis bij arbeiders en de kleine burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw

BOUDIEN DE VRIES

Summary

The value of knowledge for the working-classes and the petty bourgeoisie in the second half of the nineteenth century

In the wake of economic growth and technological developments, technical education became more important in the second half of the nineteenth century. The liberal government left it mainly to private initiative to finance this education. Only the better-off members of the working and lower-middle classes could afford to send their children to technical school. Other knowledge which was considered important was the 'civilizing knowledge' offered by philanthropic institutions. Useful knowledge would help relieve or eliminate social distress. The efforts that the upper-middle class put into civilizing the masses did not reach the lower layers of the working classes, who preferred to relax after long days of labour. However, the lower-middle classes were especially eager to develop their knowledge about the fast-changing world in which they lived.

Op 25 mei 1881 trouwde de 24-jarige grondwerker Simon Zonneveld met het 20-jarige dienstmeisje Johanna Catharina Luikel. Zij was een geboren Haarlemse, hij kwam uit het naburige dorp Haarlemmerliede. Grondwerker was een zwaar, ongeschoold beroep, dat veel voorkwam in een tijd waarin de Haarlemse bolwerken verdwenen, de bouw *booming business* was en er spoorwegviaducten en een haven werden aangelegd. Wat Simon en Johanna bij hun huwelijk ook droomden over de toekomst van hun kinderen, hun oudste zoon Dirk zal die dromen niet hebben waargemaakt. Jaren later, in 1910, had zoon Dirk het niet verder geschopt dan magazijnknecht. Dan deden hun beide dochters het beter. Elisabeth trouwde met een schilder, Christina met een typograaf. De andere zoon van Simon en Johanna, Simon jr., was bij zijn huwelijk in 1917 zelfs tekenaar van beroep. Zijn vader was inmiddels van grondwerker opgeklimmen tot stratenmaker in dienst van de gemeente, een teken dat hij waarschijnlijk kon rekenen op vaste inkomsten, ook in de winter. Misschien waren de iets ruimere financiële middelen van het gezin, naast het talent van Simon junior, reden dat hij een opleiding kon volgen. Deze kleine familiegeschiedenis laat zien dat in de jaren tussen 1880 en 1920 een grondwerker kon opklimmen tot stratenmaker. Zijn zoon kreeg een geschoold technisch beroep en zijn dochters trouwden met geschoolde arbeiders.

Simon Zonneveld jr. en zijn zusters waren niet de enigen die het aanzienlijk beter kregen dan hun ouders. De kinderen van Willem Rooze wisten zich ook op te werken. Hun vader was grondwerker, net als hun grootvader. Hun grootvader aan moederszijde was broodbakkersknecht. Een van de twee jongens uit dit gezin werd koperslager, de ander zelfs bouwkundige. Ook een dochter bleef niet in het milieu van ongeschoolde arbeiders steken, want zij trouwde met een timmerman.

Hoewel er veel families zijn te vinden die van generatie op generatie beroepen als fabrieksarbeider of -arbeidster, werkman of dienstmeisje hadden, zijn er dus ook zonen van ongeschoolde arbeiders die terecht kwamen in geschoolde beroepen. Het was in de tweede helft van de negentiende eeuw helemaal niet ongewoon dat timmerlieden, schilders, metselaars, loodgieters en smeden uit een ongeschoold milieu kwamen. De grote bouwactiviteit is ongetwijfeld een belangrijke oorzaak van deze sociale stijging geweest. Ook het expanderende drukkers- en boekenvak, dat in Haarlem veel bedrijven kende, bood carrièremogelijkheden. Zonen van fabrieksarbeiders werden typograaf, letterzetter, steendrukker of boekbinder. Zo waren de neven Lambert en Gerardus Bijster in het begin van de jaren tachtig allebei steendrukker, terwijl de vader van Lambert in de bronnen afwisselend als stoker en fabrieksarbeider te boek staat en de vader van Gerardus alleen als fabrieksarbeider.¹

Deze toegenomen sociale mobiliteit past in ons beeld van het laatste kwart van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Het is een bekend verhaal. Met de industrialisatie en de daarmee samenhangende mechanisering en schaalvergroting van bedrijven werd enerzijds veel arbeid monotoner en vereiste dus minder scholing, maar anderzijds steeg de vraag naar professioneel geschoolde arbeidskrachten. Vooral het aantal technische en middenkaderberoepen groeide en daarmee ook de behoefte aan scholing en kennis. Maar niet alleen de grote bedrijven vroegen om beter geschoold personeel, want met de economische groei nam ook in het ambacht de behoefte aan vakbekwame handwerkslieden toe. Vooral in liberale kringen gingen daarom stemmen op om ambachtelijke vaardigheden te verbeteren door het geven van theoretisch en praktisch vakonderwijs. Want 'zonder een degelijken en bekwamen handwerksstand is er geen welvaart in een land denkbaar'.² Omdat in het bedrijfsleven het ambacht nog overheerste, konden vakbekwame arbeiders in deze sector goed verdienen en ze vormden daarmee de ruggengraat van de nationale welvaart. Daarbij bestonden wel wat nuances in de liberale opvattingen.

1 De gegevens over deze personen heb ik verzameld uit de huwelijksakten van de burgerlijke stand, ten behoeve van een artikel: Boudien de Vries, 'Social mobility among workers in Haarlem between 1850 and 1920', in: A. Blok e.a. ed., *Generations in labour history* (Amsterdam 1989) 147-160. De mobiliteitstabel 1 is daar helaas fout afgedrukt. Beroepen als 'schilder' en 'timmerman' impliceren wel scholing, maar onduidelijk is of deze beroepsaanduidingen verwijzen naar zelfstandige ambachtsbazen of handwerkslieden in loondienst bij een grote aannemer. De tijdgenoten wisselden ook vaak ambachtsman (zonder mr. of meester ervoor) en handwerksman af, waarbij lang niet altijd duidelijk is of ze met het eerste bazen bedoelen en met het tweede knechten.

2 P.N. Muller, 'Onze ambachtslieden', *De Economist* (1882) 549.

Volgens progressief-liberalen zouden door vakonderwijs arbeiders het beter krijgen, of zelfs sociaal kunnen opklimmen. De conservatief-liberalen pleitten óók voor goed, vooral praktisch vakonderwijs, maar waarschuwden tegelijkertijd tegen standsverheffing.³ Door te veel, niet direct op de beroepsuitoefening gericht onderwijs zouden knechten in het handwerk ontevreden worden, misschien zelfs voor een kantoorbaan kiezen, waardoor een groot gebrek aan vakbekwame ambachtslui zou ontstaan.

Niet alleen het vakonderwijs was belangrijk in de liberale visie, ook algemeen vormend onderwijs was cruciaal. Liberalen zagen goed onderwijs als een belangrijk middel om een einde te maken aan de eeuwige armoede en om de sociale kwestie op te lossen. Meer scholing zou paupers niet alleen kennis bijbrengen, maar ook discipline en respect voor de gezagsverhoudingen. Scholing zou een einde maken aan bandeloos gedrag en de zelfredzaamheid vergroten. Door de burgerdeugden te omarmen zouden paupers veranderen in vlijtige arbeiders en zo bijdragen aan de welvaart van de hele natie. Wederom waren het de conservatief-liberalen die onderwijs beschouwden als middel tot verheffing, maar dan binnen de standsgrenzen. De progressieve vleugel in de liberale stroming koesterde het ideaal van een maatschappij waarin het standsonderscheid langzamerhand doorbroken zou worden en zou plaatsmaken voor een samenleving waarin capaciteiten, genoten onderwijs en persoonlijke inzet de plaats op de maatschappelijke ladder bepaalden.⁴ De economische groei sedert de jaren tachtig bracht de verwezenlijking van dit ideaal een heel klein beetje dichterbij.

Op kennisgebied spelen eind negentiende eeuw dus twee processen, namelijk de roep om meer *beschavende kennis* die zou leiden tot vermindering van het pauperisme, en de groeiende behoefte aan mensen met *vakkennis*, al dan niet met een theoretisch fundament. Omstreeks 1900 was het idee van de beschavende waarde van kennis uiteraard al zo'n honderd jaar oud, maar de belangstelling voor de sociale kwestie gaf het beschavingsoffensief in het laatste kwart van de negentiende eeuw een forse impuls. De vraag is of de groeiende maatschappelijke behoefte aan beide soorten kennis zich ook vertaalde in een adequate infrastructuur. Nam het aanbod van algemene, beschavende kennis en van vakkennis daadwerkelijk toe? Vonden werkgevers het inderdaad

3 De progressief-liberale dr. J. Zaaijer Az. schreef in een brochure dat er wel voorbeelden waren van oud-leerlingen van de ambachtsschool die hogere functies innamen, maar voegde er geruststellend aan toe dat het grootste deel werkman werd. Zie J. Zaaijer Az., 'De overheidsbemoeïing met het vakonderwijs der werklieden', in: *Geschriften over sociale vragen uitgegeven van wege De Liberale Unie* (Nijmegen 1887) 24. Zijn veel conservatievere collega P.N. Muller wijdde bijna heel zijn brochure (zie noot 2) aan het waarschuwen tegen standsverheffing.

4 Piet de Rooy noemt dit verschil in conservatieve en progressieve opvattingen het spanningsveld tussen het elitaire en het egalitaire burgerschapsideaal. Zie Piet de Rooy, *Verstrikt in cijfers en anekdotes. Onderwijs en burgerlijk ideaal in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 17-19. Zie voor de verschillende opvattingen ook: Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) 298-306; H.Q. Röling, 'Onderwijs in Nederland', in: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy ed., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding Bronnen Onderzoek* (Nijmegen; 2^e herziene druk 1983) 73; Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbef. Liberalisme en Nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag 1992) 113.

belangrijk dat hun arbeiders een betere scholing kregen? Nam voor hen de waarde van kennis toe?

Het is ook zinnig om de waarde van kennis vanuit het perspectief van de leergerige arbeiders zelf te bezien. Welke mogelijkheden hadden zij in de tweede helft van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw om vakken- of algemene kennis op te doen of bij te spijkeren? We zullen nooit weten hoe Simon van Zonneveld jr. of Lambert en Gerardus Bijster aan hun vakken- of algemene kennis zijn gekomen, maar het is wél interessant om na te gaan welke mogelijkheden er waren of welke hindernissen arbeiders ondervonden om meer kennis te verwerven, anders dan in de praktijk, zoals eeuwenlang was gebeurd.

Vakbekwaamheid was vanzelfsprekend niet afhankelijk van onderwijs, en was ook niet ‘nieuw’ in de negentiende eeuw. We hebben er helaas weinig zicht op of vakbekwaamheid die zich uitte in een diploma door de maatschappij hoger werd gewaardeerd dan de kennis die op traditionele wijze was opgedaan. De late negentiende en vroege twintigste eeuw zijn te beschouwen als een overgangstijd, waarin beide vormen van het verwerven van vakkennis naast elkaar bestonden en de ‘opleiding in de praktijk’ nog lang niet had plaatsgemaakt voor een schoolopleiding.

In dit artikel richt ik me op het aanbod van en de belangstelling voor verschillende soorten kennis in de periode 1850 tot vlak voor de Eerste Wereldoorlog. Daarbij laat ik het lager onderwijs, dat vooral algemene kennis en vaardigheden aanleerde, buiten beschouwing. Het gaat hier vooral over de mogelijkheden ná de in principe voor iedereen gelijke lagere school. Het accent ligt op de Haarlemse situatie, vooral omdat veel bekend is over het Haarlemse ambachts- of burgeronderwijs. Ook had een aantal geleerde genootschappen als de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, Teylers en de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid⁵ Haarlem als hoofdzetel gekozen. Interessant is na te gaan in hoeverre deze geleerde genootschappen zich bekommerden om de bevordering van kennis bij arbeiders. Daarnaast bestonden in Haarlem allerlei andere kanalen waarlangs het volk kennis kon opdoen: een actief Nutsdepartement, een burgeravondschool, een van de eerste ambachtsscholen van Nederland en een dicht netwerk van volksbibliotheken. Ten slotte, net als in andere Nederlandse steden waren er ook nog allerlei door de beschaafde burgerij gestichte instellingen en organisaties actief, die op de een of andere manier kennis aanboden. Er waren in Haarlem voldoende gezeten burgers die zich op de een of andere manier bemoeiden of zouden kunnen bemoeien met de bevordering van kennis bij het volk. Ik begin bij de op papier zo mooie instelling van Thorbecke: de burgerdag- en avondschool.

5 Deze Maatschappij veranderde in de loop van haar bestaan tot nu toe zeven maal van naam. Dit was de benaming tussen ongeveer 1836 en 1902. Deze Maatschappij is dezelfde als de bekende Oeconomische Tak. Voor een overzicht zie: <http://www.scholarly-societies.org:80/history/1777nnhm.html>

De burgeravondschool

De wet op het Middelbaar Onderwijs van 1863 bepaalde dat elke gemeente met meer dan tienduizend inwoners een burgerschool moest oprichten. Met de bekende Hogere Burgerschool, de HBS, had deze school niets van doen. Het waren scholen voor zonen van ambachts- en handwerkslieden, die in vier jaar een 'wetenschappelijke' vorming en opleiding zouden krijgen. Het woord vak-kennis werd zorgvuldig vermeden, want de wetgever had bepaald dat algemene vorming het doel was, niet het verwerven van vakkennis. Vakken als wis- en natuurkunde, tekenen, werktuigkunde, maar ook aardrijkskunde, geschiedenis en Nederlands stonden op het lesrooster. Er was, kortom, weinig relatie tussen deze algemene vorming en de latere beroepspraktijk van de leerlingen.

In principe moest volgens de wet dagonderwijs worden gegeven, maar ontheffing werd verleend als bleek dat er meer behoefte was aan avondonderwijs. De burgerdagscholen werden ronduit een fiasco.⁶ De weinige die in den lande werden opgericht, kwijnden al snel weg door gebrek aan leerlingen. Het was ook wat naïef van de overheid om te menen dat men in het milieu van ambachts- en handwerkslieden, waaruit de leerlingen werden gerekruteerd, veel zou voelen voor langdurig dagonderwijs. De bovenste lagen van de arbeidersstand en de kleinburgerlijke zelfstandige ambachtslieden mochten het dan beter hebben dan de ongeschoolde arbeiders, veel geld of animo was er niet om hun kinderen nog vier jaar te laten doorleren ná de lagere school, niet voor een vak, maar om brede, algemeen vormende kennis op te doen. Het progressief-liberale kamerlid Dr. J. Zaaijer Az. zag dan ook als oorzaak van het geringe succes van de burgerschool dat 'het nut van een ontwikkelend onderwijs dikwijls door de arbeidende klasse zeer ongenoegzaam wordt gewaardeerd'.⁷ De paar dagscholen die er kwamen, werden niet bezocht door de doelgroep, maar door aanstaande kantoorbedienden.

Net als veel andere plaatsen vroeg en kreeg Haarlem ontheffing voor de burgerdagschool, zodat er een burgeravondschool kwam.⁸ Deze avondschool was evenmin een onverdeeld succes. Aanvankelijk waren er 100 leerlingen per jaar, een aantal dat echter gestaag daalde. Dat lag gedeeltelijk aan de komst van alternatieven. Tegen het eind van de negentiende eeuw begon bijvoorbeeld de Nederlandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij met een metaalbewerkersopleiding voor de eigen jonge arbeiders. Het bedrijf 'Werf Conrad' gaf in de avonduren

6 De burgerscholen worden daarom vaak helemaal niet vermeld in overzichten van de onderwijsparticipatie. Ze moeten niet verward worden met de lagere scholen voor de betere standen, die soms ook burgerscholen werden genoemd; zie bijvoorbeeld Van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam*, 138-140.

7 Zaaijer, 'Het vakonderwijs der werklieden', 9.

8 Veel informatie over de burgeravondschool komt uit het Noord-Hollands Archief [NHA], Archief gemeentelijke Lagere Technische Avondschool en haar rechtsvoorgangers, inleiding van de inventaris van het archief. Voor een overzicht van het Haarlemse vervolgonderwijs, ook over de burgerdag- en avondschool: A. van Kalmthout, D.P. Snoep en B.J.M. Speet, 'Onderwijs, wetenschap, drukkers en musea', in: G.F. van der Ree-Scholten e.a. ed., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem 1245-1995* (Hilversum 1995) 385-394.

tekenonderwijs en ook de machinefabriek van de Gebr. Figée had een eigen bedrijfsopleiding. Dit laat zien dat er bij werkgevers behoefte bestond aan vakbekwame arbeiders, die ze graag zelf opleidden. Concurrentie kwam er ook van de inmiddels opgerichte ambachtsschool. Zowel de bedrijfsopleidingen als de ambachtsschool waren veel meer op de praktijk gericht dan het brede curriculum van de burgeravondschoon en de aangedragen theoretische kennis was niet algemeen ontwikkelend, maar rechtstreeks verbonden aan de praktijk.

Om het hoofd boven water te houden paste de burgeravondschoon voortdurend haar onderwijs aan in de richting van meer op de praktijk toegespitste kennis, hoewel dat strikt genomen wettelijk verboden was. Maar zelfs met aanpassingen, bijvoorbeeld veel meer tekenonderwijs, bleef het lesprogramma naar de smaak van ouders, leerlingen en werkgevers te algemeen en te theoretisch. De schooluitval was hoog, natuurlijk ook omdat ouders het schoolgeld niet meer konden of wilden opbrengen, of omdat leerlingen het niet meer volhielden om na een lange werkdag nog in de schoolbanken te zitten. Uit het Onderwijsverslag over 1884-1885 bleek bijvoorbeeld dat landelijk gezien tweederde van de leerlingen al werkzaam was in het ambacht.⁹ De burgeravondschoon schipperde tussen de wettelijke eis van algemeen vormend onderwijs en de realiteit waarin een ander soort kennis werd gevraagd. Met de burgeravondschoon voorzag de wet dus niet in de behoefte aan een onderwijstype waarin theoretische en praktische vakkennis werd aangeboden. Toch kwam dit onderwijstype, de ambachtsschoon, er wél, maar dan op particulier initiatief.

De Haarlemse ambachtsschoon

De Haarlemse ambachtsschoon werd in 1892 geopend, ruim dertig jaar ná de eerste ambachtsschoon in Amsterdam.¹⁰ Erg stormachtig had dit schooltype zich niet ontwikkeld in die drie decennia, want de Haarlemse ambachtsschoon was pas de negentiende op een rij. Drijvende kracht achter de Haarlemse schoon was een bijzondere ondernemer, de welgestelde sociaal-radicalere verfabrikant Daniël de Clercq. De Clercq nam veel initiatieven om de situatie van de arbeiders te verbeteren, maar stuitte telkens op argwaan bij de wat minder progressieve burgerij, zeg maar bijna iedereen uit zijn milieu. De Clercq was bepaald een ander gedachtegoed togedaan dan de meeste van zijn standgenoten: hij was vrijdenker, antimilitarist, geheelonthouder en vegetariër. Een van zijn initiatieven was de oprichting van een Volksleeszaal in 1890, waar ie-

⁹ Van degenen die nog geen beroep hadden was ruim de helft zoon van een ambachtsman; Zaaïjer, 'Het vakonderwijs der werklïeden', 9.

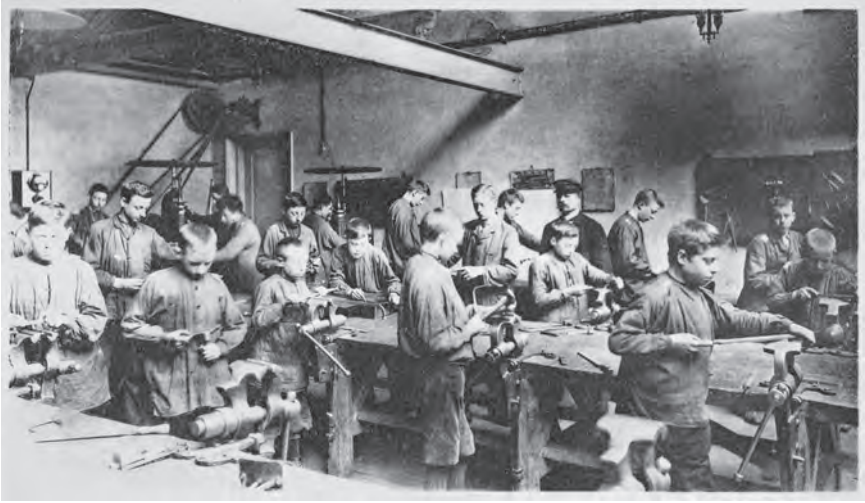
¹⁰ Veel informatie uit deze paragraaf komt uit: Loes A. Peepkorn-van Donselaar, *Een eeuw beroep op onderwijs. De geschiedenis van de Vereniging voor Beroepsonderwijs Haarlem (1891-1991)* (Haarlem z.j. [1991]) 12-35 en 65. Over de activiteiten van De Clercq en de Volksleeszaal en de Vereniging Volksbelang schrijf ik in mijn in 2010 te verschijnen monografie *Een stad vol lezers. Leescultuur in Haarlem 1850-1920*. Om een loodzwaar notenapparaat te vermijden verwijs ik korthedshalve af en toe naar deze publicatie.

dereen gratis dag-, week- en vakbladen, tijdschriften en illustraties kon lezen. De Volksleeszaal was geen lang leven beschoren, wegens gebrek aan donaties van de burgerij, die het vermoeden had dat alleen drukwerk van een bepaalde – lees socialistische – richting werd aangeboden. Een botte weigering van het Nut om de Volksleeszaal onderdak te verlenen of geldelijk te steunen, had hier ongetwijfeld ook mee te maken. Maar ook bleef het volk weg, zodat enkele jaren na de oprichting de Volksleeszaal alweer ter ziele was. Hoewel de Volksleeszaal naast informatieve en ontspannende bladen ook vaktijdschriften ter inzage had, was de doelgroep kennelijk nauwelijks geïnteresseerd in het lezen van wat dan ook.

De Clercq's inspanningen waren hiermee niet voorbij. In 1887 richtte hij de Vereniging Volksbelang op. Volksbelang had als doelstelling kennis en ontwikkeling van de ambachtsman te vergroten, onder andere via het ambachtsonderwijs. De Clercq kreeg hierbij steun van de radicale vrijdenker G.J. ten Bokkel en de geheelonthoudersactivist en sociaal-democratische uitgever W.L. Schram. De Clercq zelf was al enigszins 'verdacht' in de ogen van zijn medeburgers, zijn medeondertekenaars des te meer. Bepaald geen gezelschap dat de burgerij veel vertrouwen inboezemde. Opmerkelijk is daarom dat dit initiatief van De Clercq geen voortijdige dood stierf, zoals bijna al zijn sociaal bevlogen plannen. Een scheepsbouwer, een aannemer en de directeur van het Museum en de School voor Kunstnijverheid namen het roer over. Via deze drie vooraanstaande heren werden netwerken aangeboord die van groot belang waren. Ook andere ondernemers steunden nu de oprichting van de Vereniging 'de Ambachtsschool'. Net als bij de vakopleidingen die bedrijven in de metaalsector gaven, blijkt hieruit dat werkgevers het belang van scholing inzagen.

De lijn met het Museum en de School voor Kunstnijverheid was belangrijk, omdat dit museum een onderdeel was van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid. Er werd veel gemopperd op de activiteiten van deze landelijke vereniging, omdat ze een maandblad uitgaf en nóg een museum beheerde, maar zich voor de rest weinig bezighield met de bevordering van de nijverheid. Het ledental van de Maatschappij liep daardoor fors terug. Landelijk daalde het van ruim 2200 in 1885 naar ruim 1900 vijf jaar later. De ambachtsschool was een ideale gelegenheid om te laten zien dat de Maatschappij zich daadwerkelijk om de nijverheid bekommerde. De Maatschappij organiseerde onder andere een landelijk congres over het ambachtsonderwijs, overigens zonder dat dit de afkalving van het ledental tot staan bracht.¹¹ Informeel werd de voorzitter van de Maatschappij gevraagd om zijn eigen doopsgezinde netwerk aan te wenden om geld los te krijgen bij een ander geleerd genootschap, Teylers, wat lukte. Ook de Heeren Regenten van het Weeshuis der Doopsgezinden droegen fors bij, niet verwonderlijk, want de regenten zullen het belang van een goede opleiding voor hun eigen weesjongens hebben inge-

11 Nathalie Lans, *225 jaar Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel* (z.p. 2001) 70-71.

Afb. 1 Bankwerkerij 2e klasse, ambachtsschool Haarlem, ongeveer 1900. Bron: Atlas Noord-Hollands Archief.

zien. De ambachtsschool werd uiteindelijk zó weinig meer geassocieerd met de radicale Daniël de Clercq en de zijnen, dat zelfs de bisschop van Haarlem donateur werd van de vereniging.

Ondertussen worstelden niet alleen de oprichters van ambachtsscholen, maar ook de overheid zelf met de enge kaders die de wet van 1863 oplegde. Anders dan de door de overheid gesteunde burgerscholen, konden de particuliere ambachtsscholen theoretisch en praktisch vakonderwijs geven, maar ze kregen geen enkele steun van de overheid. Langzamerhand gingen er wel meer stemmen op die pleitten voor overheidssteun aan de ambachtsscholen, ook in het parlement. Progressief-liberalen als de genoemde Dr. Zaaijer vonden overheidssteun ‘ten volle gewettigd’ om drie redenen: het algemeen belang werd gediend, er was behoefte aan dit soort onderwijs en het particulier initiatief was ontoereikend. Met het algemeen belang bedoelde Zaaijer ‘de verheffing van den toestand der arbeidende klasse’. Let wel, het ging dus ook bij deze progressief-liberaal niet om *klasseverheffing*, maar om een einde te maken aan de verpauperde *toestand* van een nog substantieel deel van die arbeidende klasse.

Zoals zoveel tijdgenoten zag Zaaijer op kennisgebied een tweedeling. Scholen boden óf algemene, vormende kennis aan, óf theoretisch en praktisch vakonderwijs. Door de algemene kennis zouden ‘de leerlingen de beschaving en ontwikkeling kunnen opdoen, welke noodig zijn om als beschaafd mensch de maatschappij binnen te treden’.¹² Beschaving werd gekoppeld aan algemeen onderwijs, aan ontwikkeling. Het opdoen van vakkennis op een ambachtsschool was een apart traject, met vakken die uitsluitend waren toegespitst op

12 Zaaijer, ‘Het vakonderwijs der werklieden’, 22.

Afb. 2 *Timmerwinkel 2e klasse, ambachtsschool Haarlem, ongeveer 1900. Bron: Atlas Noord-Hollands Archief.*

het ambacht, zoals ‘kennis van grondstoffen, bouwstoffen, gereedschappen en werktuigen’.¹³ Zaaijer zag deze twee vormen van onderwijs als strikt gescheiden circuits. De overheid bleef niet doof voor deze pleidooien, want begin jaren negentig werd besloten om de ambachtsscholen te subsidiëren, echter alleen als aanvulling op de particulier bij elkaar geschaapte gelden.¹⁴ Het accent bleef zo sterk liggen op het particulier initiatief.

Overheidssubsidie en particuliere bijdragen samen maakten het mogelijk dat in november 1892 de Haarlemse ambachtsschool feestelijk werd geopend. De 34 leerlingen konden kiezen uit vier richtingen: meubelmaken, schilderen, timmeren en smeden. Dat zich maar zo weinig jongens aanmeldden, zal zeker te maken hebben met het forse schoolgeld van tien gulden per jaar. Hoewel het aantal leerlingen binnen een half jaar verdubbelde, en in 1914-1915 steeg tot negentig, blijft dit uiteraard een handjevol in vergelijking met het aantal jongens in de bewuste leeftijdscategorie.¹⁵ Officieel was er in 1914-1915 geen financiële drempel meer, omdat jongens uit onvermogene gezinnen geen schoolgeld hoefden te betalen. Dit veroorzaakte geen massale toeloop, niet omdat arme ouders de waarde van vakkennis niet inzagen, maar eerder dat ze drie jaar loon van hun kind niet konden missen. In 1917 bezochten maar tien ‘gratis’ leerlingen de school.¹⁶

13 Zaaijer, ‘Het vakonderwijs der werklieden’, 29.

14 In Haarlem was de verhouding tachtig procent particulier geld, versus twintig procent overheidsbijdrage.

15 Het gaat naar schatting om ongeveer vier procent.

16 Peeperkorn-van Donselaar, *Een eeuw beroep op onderwijs*, 37.

Aan het bovenstaande valt een aantal dingen op. Ten eerste: de burgerschool was expliciet voor het aandragen van wetenschappelijke kennis. Bedoeld werd algemene kennis van de wetenschappen, zoals aardrijkskunde, geschiedenis, Nederlands en wis- en natuurkunde. Zowel theoretische als praktische vak-kennis viel officieel buiten het curriculum. Ten tweede is duidelijk dat gedurende de hele negentiende eeuw de overheid zich niet bemoeide met het praktische vakonderwijs. Pas tegen het einde van de eeuw kwam er enige subsidie voor de ambachtsscholen, mits er voldoende geld bijeen was gebracht door particulieren. In Haarlem en ook elders waren het leden van de vooruitstrevende burgerij, die via hun maatschappelijke organisaties geld op tafel legden. Zij lieten het dus niet afweten, maar de geringe overheidssteun betekende hoe dan ook een rem op het ontstaan van ambachtsscholen. In heel Nederland bezochten bijvoorbeeld in 1891 nog geen 1500 jongens de ambachtsschool.¹⁷ Alle aandacht die er in de negentiende eeuw was voor de razendsnelle technische ontwikkelingen vertaalde zich weliswaar in een veel beter onderwijs voor, en dus technische kennis van ingenieurs, architecten en bouwkundigen. Zij werden ondersteund door een ‘naamloze massa van klerken die het rekenwerk deed’, want de wiskunde kreeg een centrale functie.¹⁸ Een deel van deze klerken zal het tekenen en rekenen geleerd hebben op de ambachtsschool. Maar per saldo was er omstreeks de eeuwwisseling nog nauwelijks een adequaat, door de overheid gesteund vakonderwijs. Het bouwen aan een Nieuwe Wereld gebeurde in de laagste regionen vooralsnog door mensen die voor het overgrote deel hun vak buiten de school om hadden geleerd. Technische kennis was bij de meeste arbeiders nog steeds een kwestie van veel praktische ervaring en weinig theorie.

De Toynbee-vereeniging en de Technische Boekerij

Dat laatste sluit natuurlijk niet uit dat er in arbeiderskringen veel belangstelling kon bestaan voor het verwerven van vakkennis of algemene ontwikkeling. Er zijn vanzelfsprekend andere kanalen van kennisverwerving dan alleen via het onderwijs dat de overheid subsidieerde. We betreden daarmee een heel ander terrein, dat van lezingen, cursussen en bibliotheken die kennis aanboden. Haarlem had op dit terrein een scala aan mogelijkheden. Ik begin bij twee specifieke initiatieven: de Toynbee-vereeniging en de Technische Boekerij. De idealistische Toynbee-vereeniging hoopte dat door contacten tussen meer- en minderontwikkelden, de laatsten de beschaving zouden overnemen van de eersten. Leeszalen waren een geëigend platform voor deze ontmoetingen, net als cursussen.¹⁹ De Haarlemse Toynbee-vereeniging werd opgericht in 1898.

17 Peepkorn-van Donselaar, *Een eeuw beroep op onderwijs*, 26.

18 Auke van der Woud, *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland* (Amsterdam 2006) met name hoofdstuk 6, citaat op pagina 129.

19 Over de Toynbee-beweging: Christianne Smit, “‘O, tint’le ook in ons dat hoog gevoel!” De weldadige hand der Toynbee-beweging’, *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 67-85.

Een leeszaal kwam er niet, cursussen wel. Vooral boekhoudcursussen en Engels waren populair, maar uiteindelijk bleef ook voor deze vakken het aantal cursisten tamelijk gering. De Toynbee-cursussen waren in principe voor alle 'minderontwikkelden', maar de deelnemers, mannen en vrouwen, waren vaak al werkzaam op kantoor of in een winkel. Handarbeiders toonden weinig belangstelling, misschien ook omdat de lessen tien cent per uur kostten.²⁰

Specifieker op vakkennis gericht was de Technische Boekerij, een initiatief van het Haarlemse departement van de Nederlandsche Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid.²¹ De boekerij ging in 1904 van start met een bescheiden collectie van 285 boeken op allerlei vakgebieden en wetenschappen: natuur- en scheikunde, technologie, mechanica en stoomwerktuigkunde, elektriciteit en handelswetenschap, maar ook boeken over allerlei ambachten als schoen-, horloge- en sigarenmaken, boekbinden, timmeren, schilderen etc. Het zal duidelijk zijn dat met zo'n kleine collectie het aantal boeken in de diverse categorieën óók beperkt bleef, maar het waren wél allemaal recent gepubliceerde werken. Vergeleken met veel noodlijdende charitatieve bibliotheekjes had de Technische Boekerij een redelijk budget, f 75 gulden per jaar, waarvan f 50 van de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid kwam en f 25 van de HYSM, een teken dat 'het bedrijfsleven' de bibliotheek belangrijk vond. Elke inwoner van Haarlem kon gratis lenen uit deze bibliotheek, die gevestigd was in het Nutsgebouw. In 1908 waren er inmiddels vijfhonderd boeken, die bij elkaar ruim 1500 keer werden uitgeleend. Het *aantal* individuen dat de bibliotheek bezocht is helaas onbekend, maar de aantallen duiden wel op een wat grotere animo om kennis te verwerven of bij te spijkeren, dan uit het geringe succes van de weinig op de arbeider gerichte cursussen van Toynbee.

Weten en Werken

Lang voordat de ambachtsschool in 1892 op het toneel verscheen, was er al een andere organisatie in Haarlem actief in het aandragen van vakkennis: de vereniging Weten en Werken. Althans, dat pretendeerde zij. Deze vereniging werd in de jaren '50 door een aantal vooraanstaande Haarlemse ondernemers opgericht met als doel 'het verspreiden van kennis en beschaving en het opwekken der arbeidzaamheid onder den werkende stand', onder andere door 'het ter lezing verschaffen van nuttige boekwerken', maar ook door avondonderwijs, lezingen, tentoonstellingen en wedstrijden. Het avondonderwijs leek wel wat op dat van Toynbee. Het ging onder andere om cursussen Frans, Engels en boekhouden, maar ook bouwkundig tekenen. Net als bij de Toynbee-vereniging was het lesgeld tien cent per uur en was de animo niet erg groot. Eind jaren

20 Het archief van de Haarlemse Toynbee-vereniging berust in het archief van de Haarlemse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het NHA. De aantallen cursisten en hun beroepen staan in de jaarverslagen, NHA, Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen [Nutsarchief], inv. nr. 933.

21 Over de Technische Boekerij: zie *Een stad vol lezers*.

tachtig werd dit onderwijs gestaakt, omdat er volgens het bestuur inmiddels genoeg andere onderwijsmogelijkheden waren.²²

De bibliotheek zou moeten bestaan uit ‘bepaald populair geschrevene werkes over verschillende vakken van nijverheid’.²³ De bibliotheek was gratis toegankelijk met een op naam gestelde kaart, die werd uitgedeeld door ambachtsbazen en deftige burgers die lid waren van de vereniging. Een ambachtsbaas met één of twee knechts kon zo kaarten uitreiken aan zijn ondergeschikten en welgestelde burgers konden ambachtsknechts die klusjes aan huis kwamen doen, verblijden met een kaart.²⁴ De kans dat fabrieksarbeiders een toegangskaart kregen, lijkt heel gering, want zij hadden doorgaans geen persoonlijke contacten met de burgers die de kaarten uitdeelden.

In het licht van de hooggestemde doelstelling is de inhoud van de bibliotheek ronduit teleurstellend. De collectie bestond omstreeks 1900 uit duizend banden, maar in de catalogus is maar een handjevol sterk verouderde titels te vinden die met wat goede wil onder populaire vakliteratuur zijn te scharen. Daarnaast bevatte de collectie ruim 150 boeken op het gebied van de geschiedenis en andere takken van wetenschap, zoals geologie, plantkunde, economie en gezondheidsleer. De rest, meer dan 80 procent van de collectie, bestond uit ontspanningslectuur, die in niets verschilde van een gewone Nutsbibliotheek. Veel Bosboom-Toussaint, J.J. Cremer, Beets, Melati van Java en lange rijen Van Lenneps, en van de buitenlandse auteurs vrijwel alles van Dickens en Jules Verne. Ook de sensatieromans van Mary Elisabeth Braddon en de ‘kasteelromans’ *avant la lettre* van Eugenie Marlitt en vergelijkbare Duitse auteurs ontbraken niet. Of de lezers dit gemis aan vakliteratuur betreurden, is niet meer na te gaan. Animo om te lezen hadden ze wel. Uit de jaarverslagen blijkt dat ze druk gebruikmaakten van de bibliotheek. Omstreeks 1900 was het streven om vakliteratuur aan te bieden inmiddels verdwenen, want het jaarverslag van 1899/1900 pleitte voor uitbreiding van de bibliotheek want ‘Goede boeken kunnen den werkman beschaven en hem in den kring der zijnen aangenaam bezig houden’.²⁵ Beschaving en aangename verpozing waren de doelstellingen geworden, niet het opwekken van de arbeidzaamheid en het verspreiden van kennis.

Weten en Werken had naast de bibliotheek ook andere kanalen om kennis te verspreiden: de lezingen. Ze waren geweldig populair. Een gevarieerd scala aan thema’s kwam aan bod, bijvoorbeeld gezondheidsleer, elementaire natuurkunde, elektriciteit, sterrenkunde, dierkunde, paleontologie, stoomkracht, zijdeproductie, Griekse mythologie, geschiedenis en beschrijvingen van verre en

22 NHA, Archief van de Vereniging Weten en Werken, inv. nr. 23, Naamlijsten van leerlingen, 1879.

23 Zie voor een beknopt overzicht van de geschiedenis van ‘Weten en Werken’ de inleiding van de inventaris van het archief, gedeponeed in het NHA. De niet geannoteerde citaten in deze paragraaf komen uit deze inleiding.

24 Helaas ontbreken ledenlijsten, maar de contributie varieerde tussen één en vijf gulden. Afhankelijk daarvan kreeg men één twee of drie kaarten om uit te delen. De kaart voor de bibliotheek gaf tevens toegang tot de enorm populaire lezingen.

25 NHA, Archief van de Vereniging Weten en Werken, inv. nr. 7: Jaarverslagen, jaarverslag 1899/1900.

vreemde volkeren. Het ging dus om het aandragen van algemene ontwikkeling. Het bestuur had hiervan hoge verwachtingen, want het verspreiden van kennis ‘onder den nijveren handwerksstand’ was gelijk te stellen met het vermeerderen van ‘beschaving, dat is degelijkheid en menselijkheid’.²⁶ Louter kennisvermeerdering was beslist niet de bedoeling, want dat ‘leidt tot niets anders dan tot zelfverheffing en betweterij, maar beschaving [moet] in de eerste plaats het wapen zijn van hem die het pauperisme wenscht te verminderen en een dam wenscht op te werpen tegen de verspreiding der in hunne onklarheid en onbekooktheid gevaarlijke denkbeelden, die onder den naam van Socialisme den volke worden opgedischt’.²⁷ Of de bezoekers van de lezingen hiervan allemaal waren doordrongen is een vraag, in elk geval kwamen ze massaal op de lezingen af. De gehoorzaam met 200 plaatsen bleek regelmatig te klein. In 1901 werd besloten om de capaciteit met nog eens 150 plaatsen uit te breiden. Dit duidt op een grote belangstelling voor een bepaald soort kennis. De bezoekers van de lezingen zochten geen vakkennis, maar luisterden graag naar verhandelingen die de vele nieuwe wetenschappelijke en technische inzichten op een begrijpelijk niveau toelichtten, en daarmee de snel veranderende wereld enigszins verklaarden.

Het bestuur van Weten en Werken sneed met het hameren op beschaving een thema aan dat veel negentiende-eeuwers bezighield. Uit bovenstaande citaten blijkt dat de ‘beschaving’ werd gekoppeld aan ‘degelijkheid’ en ‘menselijkheid’. Beschaving werd bovendien beschouwd als een effectief middel om het pauperisme te verminderen en om de verspreiding van socialistische denkbeelden tegen te gaan. Dit past geheel in de veelheid aan connotaties die de term beschaving in de negentiende eeuw opriep, zoals Remieg Aerts en Wessel Krul hebben aangetoond.²⁸ Volgens hen kan beschaving duiden op een *proces* van beschaven door ‘vorming, opvoeding, onderwijs en verbetering’ of op een daardoor bereikt *niveau*, dat een gewenst sociaal gedrag impliceert, zoals ‘beheersing, wellevendheid, goede manieren, verfijning’²⁹ en verder ‘kennis, kunstvaardigheid, zedelijkheid en godsdienstigheid’, waarbij ‘doel en ideaal van beschaving humaniteit [is]’. Met de ‘beschaafde standen’ bedoelde de burgerij over het algemeen louter zichzelf, object van de beschavingsarbeid waren de nog onbeschaafde volksklassen.³⁰

De geciteerde passages van Weten en Werken passen hier naadloos in. De degelijkheid verwijst naar beheersing, die eenmaal in de praktijk gebracht, een einde zou maken aan de losbandigheid onder het volk. In conservatieve opvattingen was dit welhaast enige oorzaak van armoede, die dus door degelijkheid

26 NHA, Archief van de Vereniging Weten en Werken, inv. nr. 7: Jaarverslagen, jaarverslag 1860/61.

27 W.M. Logeman, *Vereeniging ‘Weten en Werken’ te Haarlem. Herinneringsrede, uitgesproken in de doopsgezinde kerk bij de viering van het vijf-en-twintigjarig bestaan, op den 22 oktober 1881* (z.p. z.j., bibliotheek NHA) 22.

28 R.A.M. Aerts en W.E. Krul, ‘Van hoge beschaving naar brede cultuur, 1780-1940’, in: Pim den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) met name 214-225.

29 Ibidem, 215.

30 Ibidem, 217.

vanzelf zou verdwijnen. In de woorden van Weten en Werken was volkswontwikkeling ‘een waardig middel ter voorkoming van allerlei uitspattingen en ter wering van armoede, daarvan zoo dikwerf het noodlottig gevolg’. Beheersing en kennis zouden bovendien het wapen zijn tegen de ‘onkbaarheid’ en ‘onbekookheid’ van socialistische ideeën. Lezingen waren een ideaal middel om tegelijkertijd beheersing en kennis aan te kweken. Door naar een lezing te gaan deed de arbeider kennis op en zat niet in de kroeg; de discipline, orde en rust van het publiek werden in krantenverslagen vaak uitvoerig geprezen. Met vak-kennis had dit allemaal niets te maken. Op bibliotheekgebied had Weten en Werken het aandragen van vakkennis via ‘populair geschrevene werkjes over verschillende vakken van nijverheid’ al losgelaten, met de lezingen was de vereniging er nooit aan begonnen.

Het Nut: kennis en beschaving

Beschavingsarbeid door het aandragen van kennis was natuurlijk ook bij uitstek een specialiteit van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, maar net als bij Weten en Werken bleef vakkennis ver buiten het vizier. Het Nut bood op drie manieren kennis aan, via scholing, lezingen en de Nutsbibliotheek. De Nutscholen waren vooral gericht op lager onderwijs, maar voor degenen die dat in onvoldoende mate hadden gevolgd, organiseerde het Nut avondonderwijs in lezen en schrijven voor, in de termen van die tijd, ‘bejaarden’, iedereen boven de achttien jaar. In de jaren vijftig en zestig volgden vijftig tot honderd volwassenen in Haarlem de wintercursus die bestond uit twee keer anderhalf uur les per week. Deze, volgens het Nut aanzienlijke aantallen, wezen op de behoefte aan dit avondonderwijs, maar ‘Nog duidelijker zou dit blijken indien de laagste klasse des volks meer behoefte gevoelde aan ontwikkeling en kennis’.³¹ Helaas was dit niet zo, maar voor de leerlingen die wel werden bereikt was de school ruimschoots bevorderlijk voor beschaving en ontwikkeling, althans dat vond het Nut. Enige borstklopperij was wel nodig, want het merendeel van de leerlingen maakte onvoldoende vorderingen en de belangstelling daalde na 1870 tot ongeveer vijftig leerlingen per jaar, geen overweldigend aantal.

Nu kan men daartegen inbrengen dat het reguliere lagere onderwijs steeds beter werd, en deze avondschoolen dus steeds minder nodig waren. Feit is dat een landelijke Nutscommissie eind negentiende eeuw constateerde dat van alle twintigjarigen ongeveer zes tot zeven procent geheel analfabeet was en nog eens een vijfde van deze groep uiterst gebrekkig las. De commissie had het uitdrukkelijk over technisch lezen, over letters tot woorden samenvoegen, niet over begrijpelijk lezen.³² Vertaald naar de Haarlemse situatie, en aannemende

31 NHA, inv. nr. 609: Avondschool voor Bejaarden/Volwassenen, jaarverslagen, jaarverslag 1863.

32 A. Bloembergen Ez. e.a., *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk). Rapport uitgebracht door eene commissie van onderzoek* (Amsterdam 1895), 21.

dat de groep ouder dan twintig jaar het niet beter deed, zou het om ruim negenduizend volwassenen gaan.³³ Als dit aantal klopt, dan werd inderdaad door slechts weinigen in deze omvangrijke groep de behoefte gevoeld om die kennis bij te spijkeren, althans niet via de kosteloze wintercursus van het Nut. Treurig genoeg signaleerde het Nut dat ‘mevrouwen’ hun dienstmeisjes soms geen toestemming verleenden naar de cursus te gaan: deze dames zagen dus weinig in de kennisvermeerdering van hun ondergeschikten.³⁴

Meer belangstelling was er voor de Volksvoordrachten van het Nut. De gratis lezingen waren volgens een krantenknipsel uit 1878 bedoeld voor mannelijke hoorders uit de burgerklasse, maar al twee jaar later was de drempel verlaagd naar het mannelijke publiek in het algemeen, voor zover ouder dan achttien jaar. Het ging per winterseizoen om vier lezingen, die telkens door ongeveer 160 mannen werden bezocht. Voor zover bekend waren vooral geschiedkundige onderwerpen favoriet.³⁵ Interessant is dat voor drie seizoenen rondom 1880 de beroepen van degenen die zich inschreven voor de lezingen zijn genoteerd. Wat blijkt? Met de Volksvoordrachten bereikte het Nut niet of nauwelijks arbeiders. In 1878 waren er onder de 159 deelnemers zegge en schrijve twee losse werklieden, één magazijnknecht en drie meesterknechten, in 1880 bezochten in totaal vijftien fabriekswerkers, knechten en werklieden de lezingen, naast 128 anderen.³⁶ Dat waren in overgrote meerderheid geschoolde, zelfstandige ambachtslieden, aangevuld met een enkele koopman, winkelier, onderwijzer of kantoorbediende. Het Nut sprak met de lezingen dus eerder een kleinburgerlijk publiek aan dan de grote massa in de onderste regionen van de samenleving. Vrouwen kwamen wat betreft de lezingen al helemaal niet in beeld. De aangeboden kennis was een mannelijk domein.

Dat gold niet voor het paradepaard van het Nut: de volksbibliotheek; hier waren vrouwen en mannen welkom.³⁷ Het Nut was ooit begonnen met de gratis volksbibliotheek om het volk te beschaven, waardoor de collectie aanvankelijk vooral bestond uit nuttige boekjes. Het beschavingsideaal evolueerde wel, want naast nuttige kennis was er gaandeweg ook ruimte voor goede romans en novellen. Nog in 1893 schreef een van de voormannen van het Nut een uitgebreide brochure over de volksbibliotheek en constateerde daarbij: ‘elk boek in de volksbibliotheeken onzer Maatschappij [moet] bestemd en dus geschikt zijn om de volksbegrippen te verhelderen en te veredelen, de verbeelding in de goede richting te ontwikkelen, de inzichten te verruimen op elk terrein van denken en leven [...] voor een deugdelijke levenspraktijk’.³⁸ Dus, ging hij verder,

33 Dit is berekend op basis van de Volkstelling van 1899. Zelfs al zouden in de steden de genoemde percentages aanmerkelijk lager liggen, gaat het nog om een paar duizend mensen.

34 NHA, Nutsarchief, inv. nr. 622: Krantenknipsels betreffende de Avondschool, 1879-1922.

35 NHA, Nutsarchief, inv. nr. 221: Krantenknipsels betreffende de door het Departement gehouden ‘Volksvoordrachten’, 1878-1881.

36 NHA, Nutsarchief, inv. nr. 215: Lijsten van ingeschrevenen voor de volksvoordrachten in den winter, met vermelding van beroep, leeftijd en adres, 1878/79, 1880/81 en 1883/84.

37 Voor uitgebreide informatie over de Haarlemse Nutsbibliotheek, de lijsten van aanbevolen werken en de lezersreacties zie *Een stad vol lezers*.

38 J. Bruinwold Riedel, *Onze volksbibliotheeken* (Amsterdam 1893) 1-2.

een Nutsbibliotheek moest boeken hebben over de vaderlandse geschiedenis, biografieën van grote mannen en vrouwen, populair-wetenschappelijk werk, goede boeken over staatshuishoudkunde en staatsinrichting, en poëzie, romans en novellen van het betere soort. De letterkunde was bij uitstek geschikt om ‘de zeden te verzachten, de ruwheid in woord en handeling te verminderen, het gemeenschapsbesef te doen wortelen in de altruïstische neigingen van hart en gemoed, welke aan geen mensch geheel vreemd zijn’. Geheel in deze geest besloegen de niet-literaire categorieën de helft van de titels in twee uitgebreide lijsten van aanbevolen werken voor de driehonderd Nutsbibliotheeken die er rond 1900 waren. De literaire categorie in deze lijsten is een zorgvuldige kopie van de smaak van de deftige burgerij, behalve dat de samenstellers de naturalistische romans overduidelijk niet geschikt voor het volk vonden.

De praktijk, zowel in Haarlem als elders, was totaal anders. De catalogi vermelden lange reeksen boeken die met de beste wil van de wereld niet tot de toenmalige literaire canon behoorden en die niet of nauwelijks in de lijst van aanbevolen werken voorkwamen. Sensatieromans van Mary Elisabeth Bradon, het zweverige oeuvre van Marie Corelli, de moralistische romans van Mrs. Oliphant en Charlotte Yonge waren internationale bestsellers die door de kritiek werden genegeerd of in de grond werden geboord. Gelézen werden ze wel, en niet alleen door romanverslaafde vrouwen. Grote twijfels hadden de Nutsbestuurders ook over de populaire ‘kasteelromans’. Ze staan wél in de lijsten van aanbevolen werken, maar alleen in de hoop dat het lezen van deze romans een opstap zou zijn naar betere boeken. Maar helaas voor de goedwillende Nutsbestuurders: keer op keer werd geconstateerd dat de boeken in het lichte genre vele malen populairder waren dan literaire werken en romans veel vaker werd uitgeleend dan boeken die kennis aandroegen. Logisch dat in alle Nutsbibliotheeken de romanafdeling fors uitdijde. De werklieden en leden van de kleine burgerij taalden nauwelijks naar kennis en algemene ontwikkeling.

De Nutsbibliotheeken hingen in theorie de gangbare mening aan dat het lezen van goede boeken automatisch tot beschaving zou leiden. In deze visie vielen ‘goede boeken’ uiteen in twee categorieën: ze droegen of algemene ontwikkeling aan, of hadden een hoog literair gehalte. Slechte boeken zouden even automatisch zedenverwildering tot gevolg hebben. Commerciële bibliotheken werden daarom met grote argwaan bekeken. Hoe hardnekkig de één op één relatie was die men zag tussen goede boeken en beschaving, blijkt wel uit de toespraak van de burgemeester bij de opening van de Haarlemse openbare bibliotheek. Het is dan inmiddels 1922: ‘Het staat ontwijfelbaar vast, dat het beschikken over goede lectuur een machtig middel is om het volk op te voeden, de zeden te verbeteren en de beschaving vooruit te brengen’.³⁹ Andere sprekers waren realistischer en wezen erop dat de openbare bibliotheek, uitdrukkelijk gericht op volksontwikkeling, met het probleem kampte dat enkel het geven van ‘de gelegenheid’ nog niet ‘de genegenheid’ wekte omdat: ‘de groote massa

³⁹ *Verslag van den toestand der Stadsbibliotheek en leeszaal te Haarlem over het jaar 1922* (Haarlem 1922) Bijlage I, 10.

des volks [...] voor geestelijke ontwikkeling niet die belangstelling heeft, die den voor alle weten noodwendige prikkel vormt'.⁴⁰

Beschaving, kennis en vakonderwijs

Het beschavingsideaal had zo een lange geschiedenis. Eind achttiende eeuw was de connotatie vooral het beschaven van de eigen burgerklasse, via het aan dragen van nuttige kennis. Het idee dat nuttige kennis ook het volk ten goede zou kunnen komen leefde toen wel, maar was slechts marginaal naast het overheersende beschavingsideaal gericht op de eigen groep. Gaandeweg de negentiende eeuw ontplooidde het beschavingsoffensief zich. De burgerij koesterde hoge verwachtingen van de mogelijkheden om de klassen aan de onderkant van de samenleving te beschaven, en riep instellingen in het leven die aan dit ideaal gestalte gaven. Het beschavingsideaal van het Nut en aanverwante instellingen had twee dimensies: algemene ontwikkeling zou tot een deugdelijke levenspraktijk leiden, de letterkunde moest vooral de zo gewenste 'verzachting van zeden' en innerlijke beschaving tot stand brengen. Sociale mobiliteit was daarbij niet het doel, eerder het kweken van een gedisciplineerd volk dat zich nijver inzette op het werk en dat thuis alle burgerdeugden van matigheid, spaarzaamheid en beheersing in de praktijk bracht. Beide pijlers van dit beschavingsideaal, kennis en innerlijke beschaving, zouden vanzelf leiden tot verheffing van de toestand van de arbeidende klasse. Met vakkennis had dit allemaal niets te maken.

De liberale burgerij was er rotsvast van overtuigd dat de sociale kwestie in elk geval deels oplosbaar moest zijn via beschavende kennis en goede literatuur. De groei van het aanbod hiervan via lezingencircuits, cursussen en volksbibliotheken was een logisch uitvloeisel van deze gedachte. De volksopvoeders moesten echter tot hun spijt constateren dat het volk zich na een lange werkdag meer voelde aangetrokken tot ontspanning. De voortdurende jeremiades van de burgerij over het gebrek aan belangstelling voor de aangeboden kennis of de fraaie letteren laten zien dat de doelgroep de algemene kennis nog niet op de waarde schatte die de burgerij er aan hechtte. Uitzonderingen daargelaten, had deze vorm van vrijetijdsbesteding ook maar weinig aantrekkelijks voor de groep on- en halfgeschoolde arbeiders met lange werkdagen en weinig verdiensten. Dat hun kennis wel eens te kort kon schieten om Milton, Tolstoj of Vondel te lezen, werd zelden opgemerkt. Voor deze onderste lagen van de arbeidersklasse sloot de aangeboden beschavende kennis dus nauwelijks aan bij hun smaak en behoefte aan ontspanning.

Dat in Haarlem de lezingen van Weten en Werken zo'n succes waren, lijkt te danken aan het feit dat er in ambachtelijke kringen veel belangstelling was voor de thema's die werden aangesneden. Maar door de wijze van distributie van de

⁴⁰ Ibidem, 11.

toegangskarten is het erg onwaarschijnlijk dat ook maar één fabrieksarbeider, sjouwer, grondwerker of los werkman in de zaal zat. Bij de winterlezingen van het Nut, waar formeel alleen sekse een drempel vormde, bleek eveneens de dominante aanwezigheid van ambachtsscholen. Het gaat hier om de bovenste laag van de geschoolde werkende klasse en de onderlaag van de kleine burgerij.

Naast beschavende kennis werd ook technische kennis steeds belangrijker. Het is duidelijk dat de economische en technische ontwikkeling om meer mensen vroeg die beschikten over technische kennis, ook in de lagere regionen. Het lijkt er echter op dat het aanbod van lager technisch onderwijs voor arbeiders en de kleine burgerij maar lauw reageerde op de toegenomen vraag. Een groot knelpunt was dat de liberale overheid het stimuleren van dit onderwijs nog niet krachtig ter hand had genomen en het zelfs nauwelijks als haar taak beschouwde om dit te doen. Vooraanstaande ondernemers zagen de noodzaak van goed technisch onderwijs wel in en startten met eigen bedrijfsopleidingen of subsidieerden de ambachtsscholen. Ook in arbeidersmilieus zal men technische kennis op waarde hebben geschat. Voor on- en halfgeschoolde arbeiders zal het verwerven van technische kennis via het vakonderwijs zeker aantrekkelijk zijn geweest als middel om sociaal op te klimmen, maar hier was het gebrek aan welvaart het belangrijkste knelpunt. Het volgen van een opleiding betekende een financiële last, die veel arbeidersgezinnen nog niet konden dragen. Van het aarzelend toenemende aanbod van goed vakonderwijs profiteerden als eersten de zonen van geschoolde arbeiders en ambachtsscholen, de rest moest wachten tot de twintigste eeuw voordat er ook voor hen daadwerkelijk meer mogelijkheden kwamen om goed vakonderwijs te volgen.

Dr. Boudien de Vries, Afdeling Geschiedenis UvA, Spuistraat 134, 1012 VB Amsterdam, b.m.a.devries@uva.nl